

ARNHEM IN DE TWEEDE HELFT VAN DE ACHTTIENDE EEUW

Groei tegen verdrukking in!

Arnhem kon in de tweede helft van de achttiende eeuw gerekend worden tot de categorie van middelgrote steden, waartoe bijvoorbeeld ook Zutphen behoorde. In 1750 lag het inwonertal rond de 6.500 en verschilde daarbij weinig van het inwonertal van een honderd jaar daarvoor. Binnen de wallen - de tegenwoordige binnenstad - woonden ruim 5.500 mensen.

In 1795 zitten we naar schatting op rond 8.000 inwoners en 20 jaar later (1815) op ca. 9.500.

Het mooie naar de Rijn aflopende heuvellandschap met vele landgoederen maakte dat de stad en met name de directe omgeving in de tweede helft van de 18e eeuw een geliefd woonoord werd. Wel moet hierbij de opmerking geplaatst worden dat, hoewel de stad een groot aantal deftige huizen telde, de meningen over haar schoonheid niet eensluidend zijn. In moderne terminologie zouden we misschien moeten stellen: te veel baksteen, te weinig groen. Van plantsoenen was geen sprake, terwijl de stadswallen weinig of geen mogelijkheid tot een wandeling boden.

De groeiende centrale positie van Arnhem op het bestuurlijke en rechterlijke vlak bracht een relatief grote sociale bovenlaag van adellijke en ambtelijke aristocratie met zich mede. Een belangrijk aantal van hen was in het bezit van landgoederen in de regio Arnhem. Zo was aan het einde van de hier te bespreken periode Zijpendaal in handen van mr. W. baron Roëll van Hazerswoude, Hartjesberg en Sterrenberg respectievelijk in het bezit van mr. G. Beelaerts van Wieldrecht en van burgemeester G. Umgrove.

Hun levensstijl zal ongetwijfeld bijgedragen hebben aan de wat deftige en meer weelderige levenswijze in Arnhem in vergelijking met andere Gelderse steden. Hun bestedingspatroon zal een gunstige invloed gehad hebben op de plaatselijke middenstand. Overigens betekende handel en nijverheid in Arnhem vrij weinig. De handel was - mede dank zij de binnenvaart - van iets grotere betekenis. Maar Arnhem bleef een stad aan de rivier en ontwikkelde zich niet tot rivierstad, zoals Zutphen en Deventer te zien gaven.

Het stedelijk bestuur bestond uit 12 schepenen, door de stadhouder te benoemen. Deze wees daaruit tevens twee burgemeesters aan. De 12 schepenen (raadsleden) vormden tevens het rechtscollege, dat werd voorgezeten door de Richter van Arnhem en Veluwezoom. Het behoeft geen betoog meer dat het stedelijk bestuur een oligarchie vormde, waar bevoordeling niet tot uitzonderingen behoorde. Anderzijds was er sprake van een beperkte burgerinvloed via de 48 gemeenslieden (de Gezworen Gemeente) en de 48 gecommiteerden uit gilden en burgervandels. Zo stelden zij in de periode 1717 - 1747 - bij een vacante schepenplaats - een lijst met twee kandidaten samen.

1747

Toen Prins Willem IV in 1747 de bevoegdheden verkreeg van zijn voorganger Willem III, de stadhouder-koning, kwam hier weer een einde aan. Niet dat er veel veranderde of was veranderd, want de burgers waren meer gefixeerd op handhaving van de hun toegekende rechten, dan op het doorbreken van de oligarchie. Het overwicht van het stedelijk bestuur was daar, zowel in financieel als in maatschappelijk opzicht, trouwens te groot voor. Wel verloren na 1747 een belangrijk deel van de staatsgezinden - opponenten van Oranje - hun job. Zo werd ongeveer 50 % van het aantal gemeenslieden weggestuurd en zelfs voor een klein deel vervangen door lieden afkomstig uit de sociale bovenlaag. Uiteraard was dit van invloed op de besluitvorming van het college der Gezworen Gemeente.

Men kan stellen dat de functie van de gemeenschapsmannen langzamerhand duidelijk erosieverschijnselen vertoonde.

Ter verduidelijking van het tot nu toe geschetste beeld van de situatie in Arnhem in het begin van de tweede helft der achttiende eeuw, dient nog te worden stilgestaan bij het begrip burger. Een burger bezat het stedelijk burgerrecht en dit recht was - althans in Arnhem - voorbehouden aan hervormden. Men verkreeg het door vererving of door koop. Waarschijnlijk bezat nog niet de helft van de Arnhemse bevolking het burgerrecht.

Zij vormden een klasse apart en waren bevoordeeld, omdat zij in ambtelijke functies benoemd konden worden en het gildelidmaatschap (alleen) voor hen openstond.

Een geprivilegieerde groep, bestaande uit burgers met achtenswaardige

beroepen, zoals winkeliers, ambachtslieden, ondernemers, predikanten, leraren etc.

Een groep die enerzijds haar privileges angstvallig bewaakte, maar die anderzijds zich achtergesteld voelde en zich het geringschattend gedrag van de regenten moest laten welgevalen.

We pakken de draad weer op. De wrijvingen tussen de kleine burgerij (meest patriotten) en regenten (overwegend prinsgezinden) bleven steeds voelbaar. Toch zouden de echte conflicten, na de commotie in de jaren 1747 en 1748, meer dan 30 jaar achterwege blijven.

Halverwege deze periode valt het oprichtingsjaar (1763) van De Grootte Sociëteit. Gezien de namen van directeuren die in de koop- en verkoopacten van nieuwe onderkomens genoemd worden - soms zelfs met hun functie, maar beperkt tot de periode 1780-1800 - valt aan te nemen dat de leden behoorden tot de adellijke en ambtelijke aristocratie (1). Men mag ook gevoeglijk aannemen dat geen der leden in de patriottenperiode 1780-1787 actief revolutionair is geweest.

1763

In 1782 begon het echte verzet tegen het stadhouderlijk regime. De Gezworen Gemeente ging meer zelfbewust te werk en activeerde de burgervendels als tegenwicht tegen het garnizoen van de stadhouder. Er werd zelfs een burgercomité opgericht, uiteraard meer radicaal van inslag dan de Gezworen Gemeente.

1782

In 1784 kwam het tot een krachtig oproer, waarbij geschoten werd. In juni 1787 tenslotte werden de opstandige patriotten in Arnhem door het stadhouderlijk garnizoen met de nodige terreur onderworpen. Op grote schaal vond mishandeling en plundering plaats. Het einde van de patriottenperiode was daar, het herstel van het oude bewind werd ingeluid.

1784

Alvorens wij ons gaan bezighouden met de restauratie, willen we nog even stil blijven staan bij de houding van het stedelijk bestuur in deze periode en bij de oprichting van de 'Vaderlandsche Sociëteit'.

Gezien de situatie is het begrijpelijk dat van het stedelijk bestuur in deze turbulente periode weinig gezag is uitgegaan. Men zat tussen twee fronten

opgesloten. Aan de ene kant de stadhouder, van wie men sterk afhankelijk was en aan de andere kant het patriottisch bevolkingsdeel van de stad Arnhem, qua aandeel niet onbelangrijk. De patriottische gezindheid was namelijk vrij algemeen bij de Arnhemse burgerij . Waarschijnlijk speelden hier de relatief grote aristocratische bovenlaag en een zeer oranjegezind garnizoen - naast de gewone oorzaken als de doorwerking van de Verlichting en de aanwezigheid van een oligarchisch bestuur - mede een rol.

Geen verwezenlijking van de politieke idealen der patriotten, integendeel terug naar het oude bewind. Veel regenten beschouwden de patriottenperiode als een periode van tijdelijke ontevredenheid. Hoe bedrogen kwamen zij uit; waarschijnlijk wist een aantal wel beter.

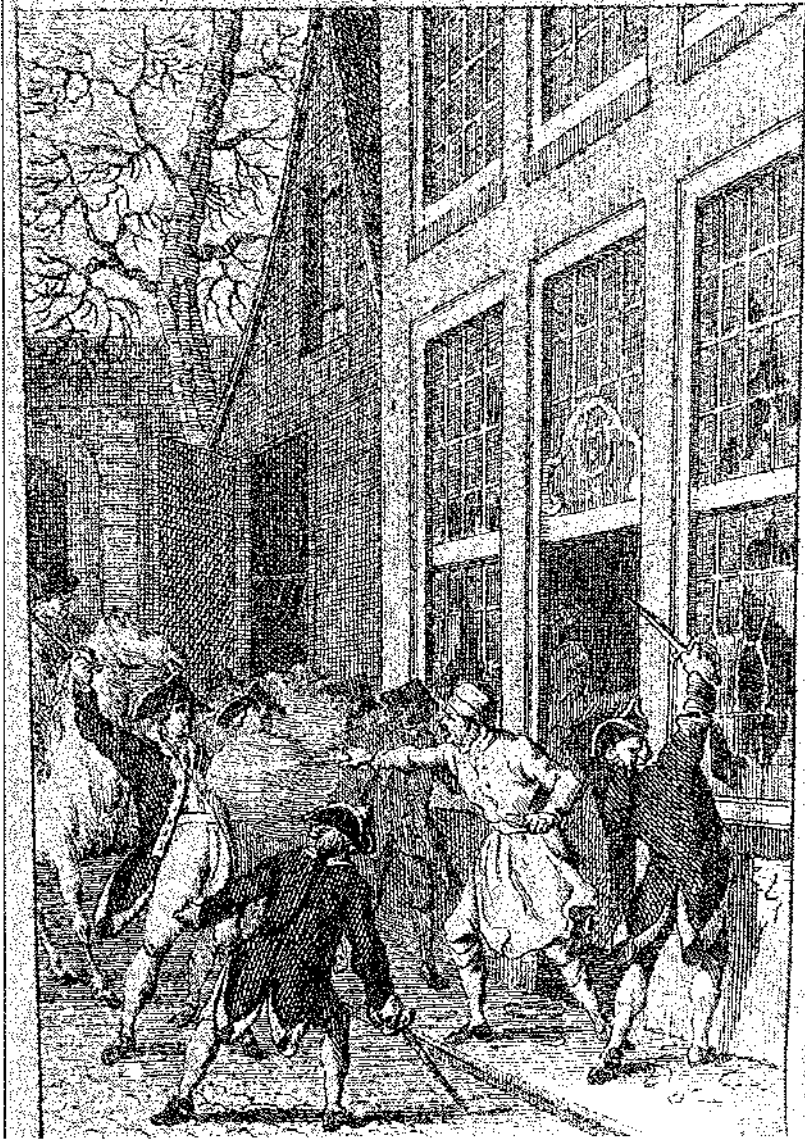
1785 De Vaderlandsche Sociëteit werd opgericht in februari 1785. Binnen het kader van de patriottische activiteiten in deze periode past heel duidelijk de oprichting van een instituut als de Vaderlandsche Sociëteit, zij het dat we voor een beter begrip het woord sociëteit moeten vervangen door genootschap. Onze ideeën over wat een sociëteit is hebben we aan Engelse voorbeelden ontleend: gepaste ontspanning van notabelen onder elkaar. De zinspreuk van de Vaderlandsche Sociëteit beoogt het tegengestelde:

'Aan 't nut van 't algemeen, aan 't heil van Stad en Land, Zij steeds deez' broed'renkring door trouw en deugd verpand'.

Geen gezelligheidssoord dus, zoals De Groote Sociëteit der Orangistische heren, maar meer een genootschap dat zich ten doel stelt de burger uit zijn culturele armoede op te heffen, zij het dan wel met een patriottisch kleurtje. Geen spelen, wel een drankje, maar het aanbod is beperkt. Hij kan een goed Vaderlands biertje krijgen en bij uitzondering een pint wijn.

Th.N. Eijsink schrijft in zijn boek 'Restauratie en revolutie in Arnhem' dat de Vaderlandsche Sociëteit ongetwijfeld een bijdrage heeft geleverd aan de politieke bewustwording der burgerij, maar dat anderzijds de kwaliteit van de Arnhemse patriotten niet al te hoog aangeslagen moet worden, dat wil zeggen van hen, die zich in de patriottenperiode (1780-1787) lieten horen (2).

1787 Het einde van de patriottenperiode betekende ook het einde van de Vaderlandse Sociëteit, zij het dan een maand later (juli 1787).

In juni 1787 werden de opstandige patriotten in Arnhem door het stadhouderlijk garnizoen met de nodige terreur onderworpen. Hier verdedigt de herbergier Limphers in de Roggestraat met pistool zijn lokaliteit tegen de Oranjegezinde soldaten.

(Naar J. Buys door R. Vinkeles; Arnhem, Gemeentemuseum)

Na dit korte uitstapje nemen we de periode tot 1795 onder de loupe, die omschreven kan worden als een periode van herstel van het oude bewind. Het herstel van het oude bewind beperkte zich niet tot Arnhem, integendeel geheel Gelderland was hierbij betrokken, aangezien Prins Willem V in Gelderland kon rekenen op zijn garnizoenen. In Holland was hij geheel verdrongen, maar zijn zwager, de koning van Pruisen, kwam hem in de herfst van 1787 met 20.000 man te hulp, zodat hij ook in Holland weer aan de macht kwam. Zeer waarschijnlijk zal het niet de bedoeling van het stadsbestuur van Arnhem zijn geweest om met behulp van het stadhouderlijk garnizoen gehoorzaamheid af te dwingen, want ze droeg bepaald niet bij aan betere verhoudingen. Het bleef gisten. De komst van de Pruisische troepen sloeg echter de verwachtingen van de patriotten de bodem in. Voor de stad betekende de doormars van 10.000 manschappen inkwartiering en de zorg voor voedselvoorziening. De kosten voor zowel de heen- als de terugtocht bedroegen ca. f 18.000.

1788 Op 9 september 1788 werd de stadhouderlijke familie in Arnhem ontvangen. Tot in de kleinste details werd het bezoek geregeld, dat in een waardige sfeer, zonder incidenten, verliep. Het optimisme over de toekomst werd hierdoor groter, echter geen reden om de bakens te verzetten. Geen aanpassing van het politiek bestuur aan nieuwe beginselen, integendeel de Gezworen Gemeente werd teruggebracht tot een onmondig orgaan.

Wat in 1787 binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden was mislukt, voltrok zich op 5 mei 1789 in Frankrijk. Een revolutie rekende af met oude politieke en sociale structuren. Als goede idealisten wilden de Franse revolutionairen ook andere landen de zegeningen van het nieuwe stelsel deelachtig doen worden, wat tot een reeks van oorlogen leidde. Begin 1793 werd Nederland hierbij betrokken. Pas een kleine twee jaar later (januari 1795) stonden de Fransen voor de poorten van Arnhem. Hoewel het stadsbestuur dus ruimschoots de gelegenheid kreeg om de vestiging Arnhem in staat van verdediging te brengen, werd pas met het herstel der verdedigingswerken begonnen toen het gevaar zeer dreigend werd. De verbeteringen bleven beperkt, omdat de hiervoor benodigde gelden een te zware belasting voor het stadsbudget betekenden en ze onvoldoende waren om de defensieve kracht van Arnhem op niveau te brengen.

Het front kwam voor Arnhem langzaam naderbij. Een duidelijk teken was de komst van het protserige en pretentieuze hoofdkwartier van de hertog van York in de herfst van 1794.

Samenhangend daarmee moesten grote aantallen militairen worden ondergebracht. Voor inkwartiering werden onder meer openbare gebouwen, scholen en kerken gebruikt. De voedselvoorziening gaf de nodige problemen, vandaar de forse stijging van de levensmiddelenprijzen. Met de winter voor de deur ging het met de prijzen voor brandstof dezelfde kant uit. Toen na korte tijd de hertog van York met zijn gevolg en enkele Engelse detachementen vertrokken, ontstond er een korte adempauze. Kort daarop kreeg de stad meer dan 5.000 Oostenrijkers in te kwartieren. Wanneer men zich realiseert dat het inwonertal van de stad Arnhem ca. 8.000 bedroeg, dan zal het duidelijk zijn dat het stadsbestuur voor een bijna ondoenlijke taak stond.

1794

Op 17 januari 1795 vertrokken - op grond van militair-tactische redenen - de laatste 3.000 Oostenrijkers uit Arnhem, waarop Arnhem zonder slag of stoot in handen van de Fransen viel. De nog aanwezige 200 militairen van de Republiek gaven zich zonder verzet over.

1795

Het grootste deel van de inwoners van Arnhem, met name de patriotten, zal ongetwijfeld de Fransen als bevrijders hebben gezien. Uitingen, als dansen met de bevrijders om de op de Grote Markt opgerichte vrijheidsboom, getuigen hiervan.

De politieke veranderingen begonnen met de instelling van een Comité Révolutionnaire van 5 personen, die tot taak kreeg de verkiezing van een voorlopig stadsbestuur voor te bereiden. De voornaamste taak van het Comité Révolutionnaire betrof het opstellen van een nieuw bestuursreglement, als basis voor een nieuwe bestuurlijke organisatie. Pas daarna zou een definitieve keuze aan de orde komen.

De moeilijkheden waar het voorlopig stadsbestuur voor kwam te staan waren van grote omvang. Reeds spoedig bleek dat het Franse garnizoen ca. 8.000 man zou omvatten, die gehuisvest dienden te worden.

De vreugde over de verkregen Bataafse vrijheid, kreeg een behoorlijke

domper toen bleek welke eisen de Fransen stelden aan inkwartieringen en leveranties ten behoeve van het leger. Ook nu weer een stijging van de prijzen, hetgeen moet wijzen op een voedseltekort. Het gebrek aan ervaring van het nieuwe stadsbestuur om deze zaken in goede banen te leiden, deed Generaal Lefebre besluiten het oude stadsbestuur te gelasten het nieuwe te helpen. Uiteraard een bittere pil voor het nieuwe stadsbestuur.

Na de omwenteling werd vermoedelijk vrij gauw de Vaderlandsche Sociëteit (her)opgericht en in de tweede helft van 1795 wierp deze sociëteit zich op als een orgaan dat mee wilde denken met het stadsbestuur, maar ook de vrijheid nam ongevraagd kritiek te uiten op het handelen van datzelfde bestuur. Zonder meer mogen we stellen dat de heerschappij van de regenten tot het verleden ging behoren. In de nieuwe politieke constellatie is geen plaats meer voor vertegenwoordigers van het Ancien Régime. In het kader van vrijheid, gelijkheid en broederschap werden vele maatregelen genomen. Iedereen werd burger van de stad Arnhem, wat tevens inhield dat het burgerschap zijn waarde verloor. De gilden raakten hun monopolie kwijt, waardoor vele beroepen gemakkelijker toegankelijk werden. Andere godsdiensten werden erkend, waarmede de hervormden hun privileges kwijtraakten.

Toch ging een aantal radicalen - het was toen drie jaar later - de revolutie in Nederland niet ver genoeg.

1798 Dit bracht hen op 22 januari 1798 in Den Haag tot een staatsgreep, die een verdere radicalisering in de Bataafse Republiek tengevolge had. Het nieuwe revolutionaire bewind van de Bataafse Republiek beijverde zich alle overblijfselen van het Ancien Régime uit de weg te ruimen. Voor Gelderland betekende dit het aantreden van een 'intermediair bewind van het voormalige gewest Gelderland'. Dit bestuur kwam hetzelfde jaar met het bevel om 'alle Oranje- of zogenaamde Gemenebestgezinde sociëteiten zo deze hier mochten bestaan te vernietigen en te sluiten'. In het volgende hoofdstuk komen we hier uitgebreider op terug.

1806 Het felle begin van de Bataafse revolutie ebde op den duur voor een belangrijk deel weg. Bestuurders die vóór 1795 de dienst uitmaakten keerden weer terug op invloedrijke posten. Gebrek aan bestuurservaring onder het

patriottisch deel der bevolking zal hier de oorzaak van zijn. We zijn dan wel ruim 10 jaar verder, toen Lodewijk Napoleon - broer van Napoleon I koning van Holland was (1806-1810). Deze bleek echter niet naar de zin van Napoleon te regeren. Lodewijk Napoleon trachtte de Nederlandse belangen, o.a. inzake de toepassing van het Continentaal Stelsel, te behartigen tegen de uitdrukkelijke bevelen van zijn broer in. Napoleon noopte hem in 1810 af te treden, waarop Nederland werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Aan deze periode kwam een einde met de val van Napoleon I en de daaropvolgende stichting van het Koninkrijk der Nederlanden onder koning Willem I in 1815.

Gepoogd is een beknopt overzicht te geven van de situatie in Arnhem in de tweede helft van de achttiende eeuw. Wat buiten Arnhem in de regio en in het land gebeurde is zoveel mogelijk weggelaten, voorzover het niet relevant is voor het ontstaan van de sociëteiten in Arnhem. In het volgende hoofdstuk zullen we ons bezighouden met de oprichting van de verschillende sociëteiten, waarvoor dit hoofdstuk de achtergrond en de bouwstenen moet leveren (3).